

Gorag serişdeleri

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar,Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Gorag serişdeleri

GORAG SERİŞDELERİ

■ Kelläni goraýy serişdeler

Tuwulga we sowut geýnen söweşjeň esgerler goşuny sarsmaz bulut
kimin süýşüp barýar(1).

Ferdöwsi (X a.)

Ýüñ (keçe), gaýyış we deri (bagana) başgaplary kelläni goraýy serişdeleriň iň ilkinji görnüşleri bolupdyr. Ilkinji metal tuwulgalaryň şekiliniň nähili bolandygyny aýtmak kyn. Esasan, Orta Aziýada we Eýranda bolup geçen wakalardan habar berýän ''Awesta'' ''ýokarsy çüri'' (megerem, şol döwürde has giňden ýaýran) tuwulganyň bolandygyna şaýatlyk edýär(1). Ýokarsy çüri metal tuwulga Orta Aziýanyň ýerli ilitay □ saklaryň gündeki ýüñ (keçe) telpegine meňzeş nusga hasaplanýar. Şeýle tuwulgalar ahemenileriň esasy bölegi saklardan düzülen atly goşuny şekillendirilen suratlarda duşýar(2).

Türkmenistanyň parfiýa döwür ýasaýylarynyň tuwulgalary köpdürli bolupdyr: ellin (beotiýalyalaryň □ ''döwükli'' we grek □ bakteriýalyalaryň □ giň etekli); maňlaýy ýasy metal bilen örtülen başlyklar; direg sütünli (gupba şekilli □ ýokarsy çüri, ýumurtgapisint, burunlykly we gulakly, ''ýapbaşyk'' görnüşli); ýarymtägelek we ýarymsüýnmek şekilli söweş kellekileri (bütevi demir, şeýle hem direg sütünli ýüñ we gaýyış); süýnmek we ýeňse bölegi insiz; yüzükli (maskaly) tuwulgalar; ýasy böleklerden gurnalan tuwulgalar W. P. Nikonorowyň pikiriçe, şu tuwulgalaryň birinji görnüşe degişlilerinden başgasynyň gelip çykyşyny ýerli ''turan'' dünýäsi bilen baglanychdyrmak bolar''(3).

Megerem ''ellin'' tuwulgalary miladydan öñki II-I asyrлarda parfiýaly serkerdeleriň arasynda ulanylyp başlapdyr(4). Grek

tuwulgalarynyb nusgawy görnüşleri bilen bir hatarda, garyşyk (gibríd) usulda ýasalan öňümlerem ýaýrapdyr. Meselem, Köne Nusaýdan tapylan parfiýaly esgeriň toýun kellesi tuwulganyň, ine, şeýle görnüşini ýuze çykarýar: ýokarsy ellips şekilli, uzabóýuna edilen uly kekeji bar, etekleri gytaklaýyn sallanyp dur, ýüzüne ýyldyrym topbagy şekilindäki nyşan çekilen duluklyklary bar(5). Ýöne parfiýalylaryň ýokary gatlak wekilleri metal eginlikli we ýokarsy čüri, ýalpyldaýan tuwulga geýipdir(6).

Parfiýalylaryň ýokarsy jaň şekilli we gyrasy egreliп duran tuwulgalary olaryň garyndaş skif-sarmat taýpalaryna geçýär(7). Mahlasy, Merkezi Aziýada tuwulganyň direg sütünli, ýokarsy ýumutga şekilli ýa-da čüri (konuş şekilli) görnüşleri has giňden ýaýrapdyr. Şeýle tuwulganyň direg sütünleri metal halka berkidilen we ýokarlygyna uzaýan birnäçe gapyrgadan ybarat bolupdyr. Gapyrgalar tuwulganyň depesinde birleşipdir. Olaryň orta bilinde ýene-de iki halka goýlup berkidilipdir. Direg gapyrgalarynyň üstünden demriň ýasy ýuka bölekleri çüýlenipdir(8).

Parfiýa eýýamydan soňky döwürde, Ýaponiýadan tä Merkezi we Günbatar Ýewropa çenli bolan uly giňişligiň çäginde, tuwulganyň has amatly görnüşleriniň gözlegi dowam edýär. Tuwulganyň täze görnüşleri we nusgalary peyda bolýar, köne nusgalarynyň ýasalyş usullary kämilleşdirilýär. Şol döwrün Aziýa tuwulgalarynyň ýedi görnüşini tapawutlandyrmaň mümkin(9):

I görnüş. Maňlaýy ýasy we depesi zömmek täçli (iki nusga ýeňsesi bagjykly, gulagy we ýeňsäni ýapýan örtunjeli; metal eginlikli, bütewi). Täjiň teňne şekilli, diklige berkidilen, ýasy metal böleklerinden ybarat ýa-da ýumşak ýerligiň yüzüne tegelek metal bezegleri berkidilen, şeýle hem galyň gaty gaýys böleginden edilen görnüşleri bolupdyr.

II görnüş. Ýokarsy gupba şekilli tuwulgalar ýokarsy daralýan (inceleyän) ýasy metal (ýa-da gaýys) böleklerinden ybarat bolupdyr. Bölekler biri-birine kemerler ýa-da berçin arkaly birleşdirilipdir. Şeýle tuwulgalaryň depesi tekiz ýa-da gübercek tegelek şekilli bolupdyr (nusgalary: ýokarsy čüri;

ýokarsy ýumurtga şekilli gübercek; ýokarsy ýarymtegelek gübercek; ýokarsy gupba şekilli).

III görnüş. Direg sütünlı tuwulgalaryň   nusgalary: a) ýokarsy gupba şekilli   depesindäki täjine ýekeje ýasy metal bölegi berçinlenipdir; b) ýokarsy biri-birini kesip geçýän iki ýa-da dört sany metal zolagyndan ybarat bolupdyr we şol zolaklaryň ýokarky uçlaryny birleşýän ýerinde tegelek halka emele gelipdir.

IV görnüş. Ýokarsy bütewi gubpa şekilli tuwulgalar. Bu görnüş III-IV asyrlarda örän seýrek duşýar. Şeýle tuwulgalar eftalylarda (abdallarda), teñne şekilli metal eginliklerine bolsa hytaýlylarda duş gelindi.

V görnüş. Esasan, ýasy metal böleklerinden lamellýar usulynda ýasalan tuwulgalar   ýumşak ýerligiň üstünden insiz metal ýa-da gaýyış bölekleri tikilip, ýokarsy çüri ýa-da tegelek (kähalatlarda, gulakly) başlyklar görnüşine getirilipdir. Olar esgeriň kellesini we boýuny ýapypdyr.

VI görnüş. Iki hatar ýasy metal böleklerinden lamellýar usulynda ýasalan, ýokarsy gupba şekilli tuwulgalar.

VII görnüş. Direg sütünlı   ýasy metal örtükli tuwulgalar. Şeýle tuwulgalaryň ýokarsy direg gapyrgalarynyň aralyklarynda berçinlenen trapesiýa (iki tarapy ýapgyt) kiçeňräk ýasy metal böleklerinden ybarat bolupdyr. Tuwulgalaryň ýokarda ýatlanyp geçilen görnüşleriniň köpsanly ýerli nusgalary bolupdyr. Olar dürli ýerlerden, köplenç, belli bir kesgitlenen ýerlerden gelip çykypdyr. Ikinji we üçünji görnüşlere girýän tuwulgalary ýaýradyzylaryň parfiýalylar we sarmatlar hasaplanýandygy anykdyr(10). V   X asyrlarda Merkezi Aziýanyň bütin çäginde tuwulganyň gadym döwürlerde döredilen görnüşlerini işläp taýýarlamak we kämilleşdirmek işleri alnyp barylýar. Ikinji we üçünji görnüşlere girýän tuwulgalaryň kämilleşdirilmegi   tuwulganyň ýokarsy ýaý şekilli (aýlawly), metal böleginiň sekizden ikisiniň berçinlenip edilen görnüşiniň giňden ýaýramagyna getirýär. Şeýle tuwulgalar üçin aşaky direg halkasy zerur bolmandyr (depesindäki halka ýeterlik bolupdyr.) Tuwulganyň ýokarsy ýumurtga we gupba şekilli täze görnüşleri- de ýaýrapdyr. IV görnüşe degişli   ýokarsy bütewi gupba

şekilli tuwulgalar am giňden ýaýraýar. Tuwulganyň ýokarsy čüri, köplenç, jyga dakylýan turbajykly görnüşleri onuň ýokarsy ýarymtegelek we ýarymýumurtga şekilli tuwulgalar □ kaskalar (pars. kask) has giňden ýaýrapdyr(11).

Orta asyrlarda tuwulganyň ýokarsy čüri we gupba şekilli görnüşleriniň has giňden ýaýramagyna, elbetde, ýaragyň täze görnüşi □ gylyjyň peýda bolmagy sebäp bolýar. Gylyç has işjeň we netijeli başa-baş söweşleri alyp barmaga mümkinçilik beripdir. Orta asyr ýaraglary boýunça hünärmen A. N. Kirpiçnikow şeýle ýazýar: ''Gupba şekilli tuwulganyň üstünden dikligine urlan urgy zeper ýetirmän, aşaklygyna typypdyr. Bu tuwulganyň şeýle artykmaçlygy, ylaýta-da, atyň üstünde gylyçly söweşilen ýerlerde köp asyrlap ulyalydpdyr(12). M. W. Gorelik şeýle şekilli tuwulgalaryň Ýewropa ýörite edebiýatlarynda ''norman tuwulgalary'' diýlip atlandyrylmagyna garşı cykýar, sebäbi olar Ýewraziýanyň döredenidir we parfiýalyalaryň, saklaryň, skifleriň, sarmatlaryň, gunnlaryň irki tuwulgalarynyň esasynda kämilleşdirilendir(13).

Ulrainanyň (Çerkassk oblasty) oguz mazarlaryndan tapylan ýuze geýilýän demir tuwulgalar, gupba şekilli tuwulgalar abat saklanyp galypdyr. Olaryň käbirlerinde altın çayylan yzlary bildirýär. Olar eýýäm XIX asyryň ahyrynda hünärmenleriň ünsüni özüne çekýär. Olarda (demirden süýlen) ýuze geýilýän tuwulgalar □ ''ýüzünüň ýemlenip ýasalan nusgasy'' bolupdyr (gulaklary bürünçden guýlupdyr). Şeýle ýuze geýilýän tuwulganyň oýulan ýeriniň üstünden geýlipdir we atly esgeriň yüzünü tutuşlygyna ýapypdyr. Şol ýerden demir ýarymýuze geýilýän hem tapyldy. Olar ýüzün diňe ýokarky bölegini ýapypdyr. Göz we agyz ýerleri deşilen demir tuwulgalar IX-XIII asyrlaryň oguz-türkmen esgerleri üçin mahsus bolupdyr. Olar tuwulgalar IX-XIII asyrlaryň oguz-türkmen esgerleri üçin mahsus bolupdyr. Olar tuwulga gaýys kemerler bilen berkidilipdir. Ýuze geýilýän tuwulgalar parfiýalyalaryň harby esbaplarynyň düzümide bolupdyr, emma gypjak□poloweslerde olar ýuze çykarylmadı. Ukrain alymlary şeýle tuwulgalary oguzlarynyky hasaplaýar. Arheolog P. P. Toloçko bu barada şeýle ýazýar: ''Ýüz tuwulgalarynyň jaýlamagyň etnik alamatlary

baradaky meselä dolanyp gelnende, olary toparlaryň (oguzlaryň ◻ Ö. G.) gadymy ýadygärliklerine degişli hasaplamak bolar. Olaryň monahlaryň geýen örtunjeli, beýik gara başgaplarynyň (klobuklaryň) ýerleşen ýerinden tapylmagy ◻ da muňa güwä geçýär. Polowesleriň (gypjaklaryň ◻ Ö. G.) sähralyklarynda şeýle mazarlyklar ýüze çykarylmadı. Lipowsy, Kowali we Tagança obalarynyň golaýyndaky mazarlardan tapylan eýer galyndylarynyň öwrenilmegi olaryň beýik we tegelek daşly türki görnüşi eýelere degişlidigine şáyatlyk edýär. Jesediň kellesiniň günbatara goýulmagy-da, ýüzi tuwulgaly jaýlanan mazarlaryň tor häsiyetlidigini görkezýän, megerem, iň ynandyryjy alamatlaryň ýene biridir. Bilşimiz ýaly, polowesler öz merhumlarynyň kellesini günbatara goýup jaýlapdyr. Ýüz tuwulgalarynyň senesini mongollardan öñki döwre degişli hasaplamak bolar(14). Giçki orta asyrlar döwründe, Orta Aziýanyň bize belli bolan tuwulgalarynyň hemmesiniň diýen ýaly ýokarsy gupba şekilli bolupdyr, ýöne birnäge nusgalara bölünipdir:

1. Bütevi süýlen gupba şekilli, gaşly, burunlykly, gulakly, yeñselikli tuwulgalar;
2. Bütevi süýlen gupba şekilli, burunlykly, gulakly tuwulgalar;
3. Iki ýasy metaldan edilen gupba şekilli, oýlup nagışlanan örtükli, halkaly, gaşly;
4. Bütevi süýlen gupba şekilli, depesi çylşyrymly, jyga geýdirilýän, gasyn-gasyn turbajykly.

Kiçi göwrümlü suratlardan görnüşi ýaly, soňky peýda bolan tuwulgalar üç esasy görnüşe bölünýär: pessejik, gupba şekilli tuwulgalar; beýik uly we giň tuwulgalar; ýokarsy silindr şekilli tuwulgalar. Adatça, tuwulgalaryň depesinde jyga dakmak üçin ýasy metal goýlupdyr, gapdallaryndan demir gulak, maňlaýyndan bolsa burunlyk asylypdyr. Zolakly we lamellýar (ýasy metal) eginlikler Horasanda, Horezmde, Buharada XVI asyryb ortalarynda ulanychdan galypdyr. Olaryň ýerine sowut örtünjesiniň iki görnüşi peýda bolupdyr: açık (ýeňsäni we boýny ýapypdyr) we ýapyk (bokurdagy gorapdyr). Üçburç baýdajyklar (adatça, gyzyl reňkli), ýyldyz, haç we üçýaprak gunça şekillerindäki bezegler, şeýle hem uzyn ýelegiň we atyň

gylynyň çogdamjyklary tuwulganyb depesiniň jygasy hökmünde ulanylypdyr. Olar tuwulganyň depesindäki dyky şekilli bökejige, şeýle hem halkanyň üstündäki metal turbajya geýdirilipdir(15).

Etnografiácy B. H. Karmışowa ýelegi ýa-da ýelek çogdamyny has tapawutlanan adamlaryň, şeýle hem jemgyýetde tutýan orny has ýokary bolan (saýlantgy) adamlaryň dakynandygy barada ýazýar(16).

Esgerleriň tuwulgasyň depesine dakynan jygasy, "jigit" sözüniň hut şu adalgadan gelip çykandygy baradaky pikiriň döremegine esas bolýar:

Demir tuwulganyň içinden ýüň (keçe) ýa-da syrama tahýa geýlipdir. Tahýa urgynyň zarbyny biraz gaýtarypdyr. Ýüň (keçe), gaýyş ýa-da deri (bagana) tuwulgalary-da bolupdir. Olary ýasy metal bilen berkidipdirler(17).

Türkmen dilinde tuwulganyň iki ady □ demir telpek we tuwulga saklanyp galypdyr.

■ Çeşme:

1. Awesta w russkih perewodah (1861-1996) / Sost. i prim. I. W. Raka. □ SPb, 1998. S. 372
2. Neçitayłow M. Konnisa Ahemendskoý derfawy wo wtoroy polowine V w. do. n.e. □ <http://www.x.legio.ru/armies/max/achaeenid cavalry.htm>.S.11.
3. Nikonorow W. P. Agzalan eser. 14.s.
4. Masson M. E. Narody i oblasti ýuñnoý časti Turkmenistana w sostawe Parfýanskogo gosudarstwa//Trudy ÝUTAKE.□ Aşhabad, 1955. T. V. S.46.
5. Pilipko W. N. Staraýa Nisa. Zdaniye s kwadratnym zalom (Pamýatniki parfýanskoý kultury). M.,1996. S.60.
6. Masson M. E., Pugaçenkowa G. A. Parfýanskiye ritony Nisy. □ Trudy ÝUTAKE. □ Aşhabad, 1959. T. IV. S.45.
7. Simonenko A. W. Şelevy w komplekse wořufeniya sarmatow i pozdnih skifow//Woýennaýa arheologiya. Orujiye i woýennoe delo w istoriесkoý i sosialnoý perspektive. □ SPb, 1998. S. 164-166.

8. Hazanow A. M. Očerki woennogo dela sarmatow. □ M., 1971. s.62.
9. Gorelik M. B. Zašitnoe woorufeniye stepnoy zony Ewrazii i primykauşih k neý territoriy w I. tys. n.e. //Woennoe delo naseleniya ýuga Sibiri i Dalnego Wostoka. □ Nowosibirsk, 1993. S.161-166.
10. Şol ýerde, s.165.
11. Şol ýerde, s.174-175.
12. Ýunusow A. S. Istorija woennogo dela w Azerbeýdžane w IX naçale XIII ww. □ Awtoref. diss. kand. istor. nauk. □ Baku, 1986. S.13.
13. Kirpiçnikow A. N. Drewnerusskoe orufie □ M.-L.,1971. Wyp.3.S.25.
14. Gorelik M. O. Balmunge, Dýurendale i ih hozýaýewah. □ x legio.>Biblioteka. Publikasii. S.5.
15. Toločko P. P. Koçewyýe narody stepeý i Kiýewskaýa Rus □ Kiew, 1999. S. 104.
16. Bobrow L. A., Hudýakow Yu. S. Zašitnoe woorufeniye sredneaziatskogo woina epohi pozdnego srednewekowýa//Woennoe delo nomadow Sewernoý i Sentralnoý Azii. □ Nowosibirsk, 2002. S. 128-132.
17. Karmysewa B. H. K. woprosu ob ukraşeniýah iz ptiçih perew u narodu Sredney Azii i Kazahstana//Etniçeskaýa istorija i tradisionnaýa kultura narodow Sredney Azii i Kazahstana.□ Nukus, 1989. S.29.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW.

''AZIÝANYŇ GERÇEKLERİ'', Aşgabat-2012.

Taryhy makalalar